

Η κατασκευή της ελληνικότητας από τη λογοτεχνία και τη λογοτεχνική κριτική

The construction of greekness from the literature and literary criticism

Συμεωνίδης Βασίλης, δευτεροβάθμια εκπαίδευση Δράμας, φιλόλογος,
simeonidis22@yahoo.gr

Simeonidis Vasilis, secondary education teacher, Drama,
simeonidis22@yahoo.gr

Abstract: The paper examines the meaning of greekness. Specifically, it books into the contribution of literature and literary criticism to the construction of the content of greekness. Theoretical evidence and meanings from the view of the social construction and the critical analysis discourse are developed. In the beginning, a short presentation of the theory is made. After that, we focus on the meaning of greekness and the content which greekness was given by the way Seferis read Makrygiannis. In the next unit, we talk about the function of greekness as a symbolic universe. Also, we talk about the character of the greekness in connection with institutionalization and mostly the legitimation, in whose view the paper is placed. In addition, the way which has an impact and determines the historical and social reality is pinpointed in a standard of behaviours and material reality. So, we could claim that literature and literary criticism have a role of a conceptual machine for the maintenance of the symbolic universe “greekness”. Finally, we examine briefly the relation between the greekness and the formation of ideological identity.

Key words: greekness, literature, Makrygiannis, social construction, critical analysis discourse

Περίληψη: Η εργασία μελετά την έννοια της ελληνικότητας και ειδικότερα τη συνεισφορά της λογοτεχνίας και της λογοτεχνικής κριτικής στην κατασκευή του περιεχομένου της. Αξιοποιούνται θεωρητικά στοιχεία και έννοιες από την οπτική της κοινωνικής κατασκευής και της κριτικής ανάλυσης λόγου. Αρχικά κάνουμε σύντομη παρουσίαση της θεωρίας· ακολούθως εστιάζουμε στην έννοια της ελληνικότητας και στο περιεχόμενο που της έδωσε η ανάγνωση του Μακρυγιάννη από τον Σεφέρη. Στην επόμενη ενότητα μιλάμε για τη λειτουργία της ελληνικότητας ως συμβολικού σύμπαντος και για το χαρακτήρα που αποκτά ως κοινωνική γνώση σε σχέση με τη θεσμοποίηση και – κυρίως – με τη νομιμοποίηση, από την οπτική της οποίας τοποθετείται αυτή η εργασία. Επισημαίνεται ο τρόπος που επιδρά και καθορίζει την ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα, τόσο σε επίπεδο συμπεριφορών και στάσεων, όσο και σε επίπεδο υλικής πραγματικότητας. Συνακόλουθα, μπορούμε να

ισχυριστούμε ότι η λογοτεχνία και η λογοτεχνική κριτική έχουν και ρόλο εννοιολογικού μηχανισμού για τη συντήρηση του συμβολικού σύμπαντος ελληνικότητα. Τέλος, εξετάζουμε σύντομα τη σχέση της ελληνικότητας με τη διαμόρφωση της ιδεολογικής ταυτότητας.

Λέξεις κλειδιά: ελληνικότητα, λογοτεχνία, Μακρυγιάννης, κοινωνική κατασκευή, κριτική ανάλυση λόγου

Εισαγωγή

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάστηκε η έννοια της ελληνικότητας από τη λογοτεχνία και τη λογοτεχνική κριτική κυρίως κατά τον μεσοπόλεμο. Ως άμεση συνέπεια του σκοπού υποδηλώνεται η άποψη ότι η ελληνικότητα δεν είναι μία φυσική έννοια, αλλά κατασκευάζεται και συσχετίζεται με κοινωνικούς και ιστορικούς παράγοντες. Αν αποδεχτούμε ότι και σήμερα το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, που συνδέεται με τις αλλαγές στην ελληνική κοινωνία κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες και με την οικονομική κρίση, τροφοδοτεί και κρίση σχετικά με το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας, τότε ίσως βρούμε χρήσιμες σκέψεις που μπορούν να τροφοδοτήσουν τον προβληματισμό για το ρόλο της λογοτεχνίας σ' αυτό το θέμα.

Στην προσπάθεια μας αξιοποιούνται έννοιες των Μπέργκερ και Λούκμαν (Peter Berger, Thomas Luckmann) σύμφωνα με όσα πραγματεύονται στο βιβλίο τους «Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας» (The social construction of reality). Είναι σκόπιμο, λοιπόν, να διευκρινιστεί σύντομα το θεωρητικό πλαίσιο. Η ελληνικότητα ως αποτέλεσμα κατασκευής υπόκειται στη διαλεκτική του παραγωγού ανθρώπου που κατασκευάζει τον κοινωνικό κόσμο, αλλά με τη σειρά του δέχεται τις επενέργειες της κατασκευής του η οποία έχει αποκτήσει αντικειμενικό χαρακτήρα. Αυτή η συνεχής διαδικασία χαρακτηρίζεται από τις στιγμές της εξωτερίκευσης, της αντικειμενοποίησης και της εσωτερίκευσης (Μπέργκερ-Λούκμαν 2003). Θα πρέπει, επίσης, να διασαφηνιστεί ότι δεν εξετάζουμε τόσο την αφετηρία της ελληνικότητας, δηλαδή την πρωτογενή νοηματοδότηση του όρου, όσο την οπτική της νομιμοποίησης, δηλαδή της ερμηνείας μιας ήδη υπάρχουσας πραγματικότητας, η οποία γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να ενοποιεί διαφορετικές θεσμικές διαδικασίες και διαφορετικά συμβάντα στη ζωή των δρώντων υποκειμένων (Μπέργκερ-Λούκμαν 2003).

Πιο συγκεκριμένα, ο σκοπός της εργασίας εστιάζει στην ελληνικότητα ως συμβολικό σύμπαν, δηλαδή ως πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί να γίνει αντιληπτή ολόκληρη η ανθρώπινη εμπειρία. «Ολόκληρη η ιστορική κοινωνία και ολόκληρη η βιογραφία του ατόμου θεωρούνται συμβάντα που συντελούνται εντός αυτού του σύμπαντος», (Μπέργκερ-Λούκμαν 2003) δηλαδή της ελληνικότητας. Επικουρικά, στην προσέγγισή μας αξιοποιούμε στοιχεία από την κριτική ανάλυση λόγου. Μπορούμε να πούμε ότι διερευνούμε τις τάξεις λόγου που διαμορφώνονται στο πεδίο της λογοτεχνίας και της λογοτεχνικής κριτικής και τις σχέσεις της

ρηματικής πρακτικής με την οποία γίνεται η ανάγνωση του Μακρυγιάννη με την ιδεολογία όπου αυτή εντάσσεται (Fairclough 1992). Με τον τρόπο αυτό τα κείμενα διαμορφώνουν την κοινωνική πρακτική, αλλά και διαμορφώνονται απ' αυτήν με τη μεσολάβηση της ρηματικής πρακτικής που χρησιμοποιεί η λογοτεχνική κριτική για να παράγει και να αναγνώσει κείμενα (Fairclough 1992).

1. Η έννοια της ελληνικότητας

Θα παρουσιάσουμε σύντομα παλιότερες πτυχές της συζήτησης για την ελληνικότητα, ή – καλύτερα – της συζήτησης για την ερμηνεία ήδη υπάρχοντων νοημάτων τα οποία συνιστούν την ελληνικότητα. Για να καταδείξουμε τη σημασία του θέματος είναι σκόπιμο να πούμε ότι το ζήτημα της ελληνικότητας, ως μορφής με χαρακτηριστικά συνένωσης των διάφορων φυλών που κατοικούν στον ελλαδικό χώρο «την ισχύ των νόμων και το σεβασμό στο βασιλικό όνομα», τίθεται ήδη το 1835 (Φαλλμεράνερ 1884; Δημαράς 2006). Ξέρουμε με ποιον τρόπο αυτή η θέση προκάλεσε τη γένεση της ελληνικής ιστοριογραφίας με τον Κ.Π. Παπαρρηγόπουλο ήδη από το 1843 (Δημαράς 2006).

Ας επικεντρωθούμε όμως στη λογοτεχνική πτυχή του θέματος. Το ζήτημα της ελληνικότητας γίνεται αντικείμενο συζήτησης το 1859, όταν δημοσιεύονται τα «Ευρισκόμενα» του Διονύσιου Σολωμού. Σε σχετικά δοκίμια λογοτεχνικής κριτικής του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου και του Ιάκωβου Πολυλά τίθεται το ερώτημα των ελληνικών χαρακτηριστικών της ποίησης. Σχεδόν είκοσι χρόνια αργότερα ο Εμμανουήλ Ροΐδης μιλά για «περιρρέουσα ατμόσφαιρα» και ισχυρίζεται ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρξει ελληνική ποίηση. Ο Άγγελος Βλάχος αντιπαράκειται και εστιάζει στο προσωπικό ταλέντο (Κούσουλας 1975). Τις επόμενες δεκαετίες κυριάρχησε το γλωσσικό πρόβλημα και η ανάδειξη του αιτήματος για την καθιέρωση της δημοτικής, ένα αίτημα που θα αναδειχθεί και ως ζήτημα εθνικής γλώσσας και θα επιτευχθεί αρχικά με την καλλιέργεια της δημοτικής στη λογοτεχνία.

Τα προηγούμενα καθιστούν σαφές ότι η ελληνικότητα δεν είναι καινούριο θέμα που προκύπτει κατά τον μεσοπόλεμο. Απλώς, τότε θα πάρει ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μορφή με επιτακτικό τρόπο και σε σχέση με το πεδίο της λογοτεχνίας από τη λεγόμενη γενιά του '30. Συσχετίζεται με δύο αναφορές: από τη μία με τις επιδράσεις που ασκούνται από το εξωτερικό και από την άλλη με τις επιδράσεις που έχει η κλασική αρχαιότητα. Ο Γιώργος Σεφέρης τοποθετείται με κριτικό τρόπο ανάμεσα στα δύο· απ' αυτούς που θα διαβάσει με τον δικό του τρόπο τον Μακρυγιάννη και θα προτείνει τη δική του ιδεολογική προσέγγιση στο πλαίσιο της αισθητικής αξίας (Fairclough 1992).

Όσα ακολουθούν βασίζονται στον «Διάλογο πάνω στην ποίηση», το κείμενο – απάντηση του Σεφέρη με το οποίο αρχίζει ο σχετικός διάλογος με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο κατά το 1938-39. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος είχε γράψει κείμενο για την αντίθεση της τέχνης με τη φιλοσοφία, ως έκφραση της αντίθεσης του άλογου με το έλλογο στοιχείο (Τζιόβας 2006). Ο Σεφέρης έχει πλήρη συνείδηση ότι «είναι μεγάλος λόγος να μιλάει κανείς για

“ελληνικότητα” ενός έργου. Μεγάλος και ωραίος. Όταν θελήσουμε όμως να καθορίσουμε τι πράγμα είναι αυτή η “ελληνικότητα”, θα ιδούμε πως είναι και δύσκολος και επικίνδυνος» (Κούσουλας 1975). Σε σχέση με τα δύο ζητήματα, των ξενικών επιδράσεων και της αρχαιότητας θα τοποθετηθεί με κριτικό τρόπο.

Ο τρόπος που ξεπερνά τις συμπληγάδες είναι ο ακόλουθος. Θεωρεί ότι οι καθαρηνουσιάνοι επικαλούμενοι την προάσπιση της ελληνικότητας κατέστρεψαν «αξίες καθαρά ελληνικές και γνωρίζει ότι, από την άλλη, είναι πιθανό να αποδεχτούμε αξίες διόλου ή ελάχιστα ελληνικές, θαρρώντας πως ελληνίζουμε» (Κούσουλας 1975). Αναγνωρίζει ότι ο ελληνικός πολιτισμός μετά την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου διαδόθηκε σ’ όλο τον κόσμο και έτσι γονιμοποίησε άλλους πολιτισμούς και εντέλει την ευρωπαϊκή Αναγέννηση. Μέχρι την εποχή που «ξύπνησε η Φυλή» (Κούσουλας 1975) μόνο ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος υπήρξε φορέας και δημιουργός της ελληνικότητας. Έχει ξεχωριστή σημασία η φράση που χρησιμοποιεί ο Σεφέρης: «ξύπνησε η Φυλή», το σημαινόμενο είναι σαφές, η Φυλή πάντα υπήρχε και για ένα μεγάλο διάστημα βρισκόταν εν υπνώσει. Τώρα, το ζήτημα είναι να ξαναφέρουμε τον ελληνικό πολιτισμό προσέχοντας να μην πέσουμε στη δουλική μίμηση προτύπων που δεν έχουν «καμιά σχέση με τον τόπο μας»· ως τέτοιο παράδειγμα ο Σεφέρης αναφέρει τα κτίρια της Ακαδημίας. Έτσι, η κριτική στάση απέναντι στις ξένες επιδράσεις γίνεται η άλλη πλευρά του επαναπροσδιορισμού της σχέσης ελληνικότητας και αρχαιότητας.

Ο Σεφέρης παράλληλα και δίπλα στις αφομοιωμένες επιδράσεις που δέχεται από τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, αφομοιώνει και τα επιτεύγματα του δημοτικισμού και τον τρόπο που επηρέασε όλη την κοινωνία, δηλαδή την απαίτηση για μία εθνική γλώσσα που θα εκφράζει και την αληθινή φυσιογνωμία του Γένους. Η ελληνικότητα θα πρέπει να βρει ως περιεχόμενο την κληρονομιά των παλαιότερων η οποία είναι έκφραση της ελληνικής ψυχής. «Αν έχω δίκιο, όλο το ζήτημα είναι πόσο βαθιά και πόσο αληθινά ο Έλληνας θα ατενίσει τον εαυτό του και τη φύση του που δεν μπορεί να μην είναι μέσα στη μεγάλη φύση, την ελληνική» (Κούσουλας 1975). Να σημειωθεί, τέλος, ότι σ’ ολόκληρο το κείμενο όποτε αναφέρεται η λέξη «Φυλή» γράφεται με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα της. (Κούσουλας 1975).

Βλέπουμε να γίνεται ερμηνεία του παρελθόντος με τέτοιο τρόπο ώστε να παραχθούν εκείνα τα νοήματα που θα ενοποιήσουν τα στοιχεία του παρόντος, βλέπουμε δηλαδή τη διαδικασία της νομιμοποίησης και της κατασκευής ενός συμβολικού σύμπαντος. Αν αυτή η κατασκευή παρουσιάζεται σα να μοιάζει με τεχνητή αφήγηση, δηλαδή με σκόπιμη πράξη, αυτό γίνεται γιατί θεωρείται πολιτική πράξη. Να θυμίσουμε ότι αυτή η θέση δεν αμφισβητεί τον αντικειμενικό χαρακτήρα της κατασκευής.

Γιατί λοιπόν η γενιά του ’30 θέτει επιτακτικά το ζήτημα της ελληνικότητας; Ποια είναι η σημασία της χρονικής στιγμής που διεξάγεται ο διάλογος Σεφέρη – Τσάτσου; Γιατί έχει πολιτικό χαρακτήρα η κατασκευή που επιχειρεί ο Σεφέρης; Όπως επισημαίνει ο Δημήτρης Τζιόβας, κατά τη δεκαετία του ’30 «παρατηρείται μία έντονη κρίση της ελληνικής ταυτότητας που όξυνε το αίτημα για τον καθορισμό της ελληνικότητας» (Τζιόβας 2006). Η κρίση ίσως αντανακλά τα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας, κυρίως την έλευση των

προσφύγων μετά τη μικρασιατική καταστροφή σε εθνικό επίπεδο και τη διεθνή οικονομική κρίση σε παγκόσμια κλίμακα (Ξιφαράς 1995. Επίσης, στην τέχνη και στη λογοτεχνία ο σουρεαλισμός έρχεται σαν απειλή να αναθεωρήσει τη σχέση με την παράδοση (Τζιόβας 2006).

Σε σχέση με το χαρακτήρα της ελληνικής ταυτότητας, παρατηρείται από πολλούς μελετητές ότι σχετίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό με τη συλλογικότητα και την ομαδικότητα και ελάχιστα με τον ατομικισμό (Τζιόβας 2007). Αυτό συμβαίνει ίσως επειδή η ελληνικότητα έχει αμυντικό χαρακτήρα σε σχέση με ένα εχθρικό «άλλο» που έπαιρνε τη μορφή των γειτόνων, των μειονοτήτων, κ.λπ και έτσι ο ατομικισμός στην Ελλάδα έμεινε «ατροφικός». Όταν η ελληνική κοινωνία αποκτά μεγαλύτερη ποικιλία, όπως συνέβη και μετά την μικρασιατική καταστροφή, η συλλογική ταυτότητα τίθεται σε αμφισβήτηση. Στον τρόπο που αντιμετωπίζεται αυτή η ρευστότητα, εμπλέκεται και η λογοτεχνία. Στο μεγαλύτερο μέρος της, στρέφεται στο λαϊκό πολιτισμό και στην επεξεργασία της συλλογικής μνήμης· με τον τρόπο αυτόν στοχεύει στην κατασκευή συμβολικής εθνικής ενότητας και προσπαθεί να εκμηδενίζει τις κοινωνικές και ατομικές διαφορές (Τζιόβας 2007).

Σ' αυτήν τη λειτουργία της λογοτεχνίας και της λογοτεχνικής κριτικής έχει ενδιαφέρον και η μαρξιστική οπτική που προσδιορίζει το έθνος ως ιστορική κατασκευή και το αναλύει με οικονομικούς και κοινωνικούς όρους (Ξιφαράς 1995). Όμως, βρισκόμαστε στη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας με συνέπεια η συζήτηση που θα νοηματοδοτήσει την ελληνικότητα και θα νομιμοποιήσει συμπεριφορές, ιδεολογίες, στάσεις και ταυτότητες διαμεμβεται μεταξύ συντηρητικών και φιλελεύθερων.

Το κύριο ρόλο έχουν οι συντηρητικοί καθώς μάλιστα απηχούν και τη γερμανική παιδεία τους, τόσο ο Μεταξάς στη μία άκρη του συντηρητισμού, όσο και ο Τσάτσος στην άλλη. Συνεπώς, η ελληνικότητα ερμηνεύεται στατικά και με φυλετικά κριτήρια και θεμελιώνεται σε μία ελληνοκεντρική δογματική αντίληψη που θα συνεχίσει να εκφράζεται και κατά τη δεκαετία του '40 παίρνοντας, σε κάποιες περιπτώσεις, και μορφή φανατικού εθνικισμού. Εφόσον το πλαίσιο έχει τεθεί με τέτοιο τρόπο αναγκάζονται και οι φιλελεύθεροι να στραφούν σε θέματα σχετικά με την παράδοση και το ιστορικό παρελθόν σε σχέση με τα οποία θα πρέπει να βρουν τρόπους για να διαφοροποιηθούν. Εκτός από το Γιώργο Σεφέρη σημαντικός είναι ο ρόλος και του Γιώργου Θεοτοκά (Γιαννουλόπουλος 2004)· και οι δυο κυρίως θα εκφράσουν την γενιά του '30 διαμορφώνοντας τη θέση της σε σχέση με αυτό το ζήτημα. Παράλληλα με τη διαφοροποίησή τους από τους συντηρητικούς θα έρθουν σε ευθεία ρήξη και με τους παλιότερους λογοτέχνες που κυριάρχησαν στη δεκαετία του '20 καθώς και με το απαισιόδοξο κλίμα που εκφράζανε. Στα πλαίσια αυτής της διαφοροποίησης από τη μια και της ρήξης από την άλλη θα υπερασπιστούν μία οργανική αντίληψη της ελληνικότητας, με άλλα λόγια «αποφεύγουν να δώσουν συνταγές ελληνικότητας καθορίζοντας την σαν κάτι το απροσδιόριστο, ένα είδος ύφους μοναδικού και αμίμητου» (Τζιόβας 2006; Ξιφαράς 1996).

Επιθετικότερος εκφραστής της απόρριψης του λογοτεχνικού παρελθόντος και της «οργανικής ελληνικότητας» είναι ο Αντώνης Καραντώνης, λογοτεχνικός κριτικός που ανήκει στη γενιά

του '30 (Τζιόβας 2006). Η έννοια της ελληνικότητας έχει κεντρικό χαρακτήρα, επειδή γίνεται «διάυλος της θεσμοποίησης» και έτσι εξηγείται η οξυμένη συζήτηση για το περιεχόμενό της. Δηλαδή η αδυναμία έκφρασης για πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα τροφοδοτεί τη συζήτηση για την ελληνικότητα με τους συντηρητικούς να υιοθετούν άκαμπτη αντίληψη και τους φιλελεύθερους μια πιο ευέλικτη. Τα δυσδιάκριτα όρια ανάμεσα στην εθνοφοροσύνη και την ελληνικότητα ίσως είναι το πιο ενδιαφέρον σημείο, επειδή οι συνέπειες αυτής της σύγχυσης θα είναι σημαντικές σε πρακτικό επίπεδο, δηλαδή στο επίπεδο της καθημερινής πραγματικότητας που θα πρέπει να έχει κάποια συγκεκριμένη μορφή. Ίσως λοιπόν ο διαχωρισμός της ελληνικότητας από την εθνοφοροσύνη παραμένει ζητούμενο και στις επόμενες δεκαετίες της ελληνικής ιστορίας καθώς θα καθορίζει και την εθνική ταυτότητα. Στο τέλος της εργασίας θα επανέλθουμε σ' αυτό το ζήτημα (Τζιόβας 2006).

2. Ο Μακρυγιάννης σαν ιδανικός φορέας της ελληνικότητας

Αν τα πράγματα είναι όπως παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα, τότε είναι αναγκαίο να επινοηθεί, να κατασκευαστεί ένα πρόσωπο του παρελθόντος, ώστε να υπηρετηθεί η έννοια της ελληνικότητας. Να θυμίσω τη διευκρίνιση, που έγινε και στην προηγούμενη ενότητα, ότι η άποψη πως πρόκειται για κατασκευή και νοηματοδότηση δεν αναιρεί την αντικειμενικότητα της κατασκευής, αλλά υπαινίσσεται τον άμεσο πολιτικό χαρακτήρα της. Θα έχουμε δηλαδή μία διαδικασία νομιμοποίησης που θα ερμηνεύσει κάτι που υπήρχε ήδη, αλλά δεν το αντιλαμβανόμασταν με τρόπο που να λειτουργεί συνεκτικά και ενοποιητικά, μιας «δεύτερης τάξης» αντικειμενοποίηση του νοήματος έτσι ώστε να ενοποιηθούν προηγούμενα νοήματα που έχουν παραχθεί από ανόμοιες θεσμικές διαδικασίες. Με τον τρόπο αυτό θα είναι δυνατή και η μεταβίβασή τους, ως κοινωνικής γνώσης, στις νέες γενιές· και πολύ περισσότερο θα είναι δυνατή η μεταβίβαση στο επίπεδο συμβολικού σύμπαντος της ελληνικότητας (Μπέργκερ-Λούκμαν 2003). Η ελληνικότητα, της οποίας ο Μακρυγιάννης είναι ιδανικός φορέας, σχετίζεται σχηματικά και συνοπτικά με τα εξής χαρακτηριστικά που θα δούμε στη συνέχεια: ανθρωπιά και δικαιοσύνη, λαϊκή ψυχή, γλώσσα, παράδοση, ιστορία, αρχαιότητα και κυρίως αδιάσπαστη συνέχεια. Δηλαδή, ο Μακρυγιάννης «κρύβει εν υπνώσει ολόκληρη την ιστορία της 'φυλής'» (Γιαννουλόπουλος 2004;· Ξιφαράς 1996). Η σημασία όσων θα δούμε παρακάτω γίνεται μεγαλύτερη αν σκεφτούμε ότι κείμενα του Μακρυγιάννη και για τον Μακρυγιάννη περιέχονται και στα σχολικά βιβλία και εστιάζουν σε συγκεκριμένα θέματα· στην Α' λυκείου με θέμα τη σχέση των νεοελλήνων με τους ξένους και με την αρχαιότητα (Γρηγοριάδης, κ.ά. 2010), στην Γ' γυμνασίου σχετικά με την άδολη αγάπη για την πατρίδα και το δίκιο (Καγιαλής, Ντουνιά, Μέντη 2009), στην Ε' και ΣΤ' Δημοτικού σχετικά με τη συλλογικότητα (Κατσίκη-Γκίβαλου, κ.ά. 2009). Αυτά κυρίως διαρθρώνουν και τους άξονες της ελληνικότητας.

Το βασικό στοιχείο που διαρθρώνει την ελληνικότητα είναι η ιδεολογία της αδιάσπαστης συνέχειας. Αυτήν τη διάσταση θέλει να αναδείξει ο Σεφέρης σε σχέση μ' όλα τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά και η μορφοποίηση αυτής της αντίληψης βρίσκεται στο δοκίμιό του με τίτλο

«Ένας Έλληνας, ο Μακρυγιάννης» (Αλεξίου χ.χ.). Το συγκεκριμένο δοκίμιο βασίζεται σε διαλέξεις του Σεφέρη το 1943 προς τους εξόριστους πολιτικούς και στρατιωτικούς καθώς και σε μέλη της ελληνικής ομογένειας στην Αίγυπτο. Από την οπτική της κριτικής ανάλυσης λόγου μπορούμε να πούμε ότι η έννοια της ελληνικότητας νοηματοδοτείται από την ανάγνωση του Μακρυγιάννη και διαμορφώνει νέα ιδεολογικά χαρακτηριστικά της στην υπηρεσία νέων πολιτικών και πολιτισμικών αναγκών (Fairclough 1992).

Ας δούμε τα σημεία στα οποία δίνει έμφαση ο Σεφέρης καθώς διαβάσει ή – καλύτερα – καθώς κατασκευάζει τον Μακρυγιάννη. Έμφαση δίνεται στο στοιχείο της δικαιοσύνης και της ανθρωπιάς. Ο αγώνας της ανεξαρτησίας ερμηνεύεται σαν συλλογική αντίδραση του Γένους, ώστε να αποκατασταθεί η αδικία της σκλαβιάς. Αυτή η κρίση συσχετίζει τα *Απομνημονεύματα* με ιστορικά γεγονότα, αλλά δεν καθορίζει την ανάγνωση του Σεφέρη. Κάτι τέτοιο θα έβαζε τον Μακρυγιάννη στο φως της ιστορικής επιστήμης με συνέπεια οι εξηγήσεις και οι ερμηνείες να συσχετιστούν με την επιστημονική έρευνα. Ο Σεφέρης, αντίθετα, υποτιμά την ιστορική προσέγγιση για να αναδείξει τη λογοτεχνική. Προτάσσει το Μακρυγιάννη ως λαϊκή ψυχή που δεν «εκφράζει» κάτι, αλλά «εκφράζεται». Αυτή η φραστική διέξοδος του Σεφέρη τον απαλλάσσει από τα ιστορικά, πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα για την ανάγνωση των *Απομνημονευμάτων*· ταυτόχρονα του επιτρέπει να αποκρύψει τα συμφραζόμενα της ερμηνείας που επιχειρεί, δηλαδή να αποκρύψει τα συμφραζόμενα της κατασκευής και την ίδια την κατασκευή. Ο Μακρυγιάννης μεταλλάσσεται από ιστορικό πρόσωπο σε καλλιτέχνη και σκοπός τίθεται η αναγνώρισή του ως τέτοιου. Άμεση συνέπεια της αισθητικής δικαίωσης του Μακρυγιάννη μπορεί στη συνέχεια να παρουσιαστεί και η πολιτική δικαίωσή του, δηλαδή η ανάδειξη των συγκεκριμένων στοιχείων της ελληνικότητας που ήδη παρουσιάσαμε σχηματικά (Γιαννουλόπουλος 2004).

Βασικό ζήτημα στο έργο του Μακρυγιάννη γίνεται η γλώσσα (Γιαννουλόπουλος 2005). Μέχρι τότε η γλώσσα του λαού είχε καταξιοθεί στην ποίηση με την αναγνώριση των δημοτικών τραγουδιών και του λαού ως ποιητή, είναι η στιγμή να αποκτήσει και η πεζογραφία το δημιουργό που, επειδή είναι «αγράμματος», μπορεί εκφράσει τη λαϊκή ψυχή, βρίσκεται κοντά στη φύση της γλώσσας και κατ' αυτόν τον τρόπο ουσιαστικά βρίσκεται πιο κοντά στο αρχαίο πνεύμα απ' όσο οι εγγράμματοι. Μέσα από την προσέγγιση του Μακρυγιάννη ως λογοτέχνη, ο Σεφέρης μπορεί να μιλήσει για τη γλώσσα και θα το κάνει μιλώντας για τη γλώσσα σα «ζωντανή φύση» (Αλεξίου χ.χ.). Για το Σεφέρη η ελληνική γλώσσα έχει και το χάρισμα να ξεχωρίζει την αλήθεια από το ψέμα και αυτό ακριβώς είναι το βασικό και μοναδικό χαρακτηριστικό της από τα αρχαία χρόνια. Έτσι, ανακυκλώνει μία αντίληψη που υπήρχε ήδη διαμορφωμένη για τη γλωσσική συνέχεια του ελληνισμού και αποτελεί «τη μείζονα πρόταση της νεοελληνικής ιδεολογίας» (Γιαννουλόπουλος 2004). Αυτή η αντίληψη οδηγεί στη συνεπαγωγή ότι η εθνική ταυτότητα χαρακτηρίζεται από την αναλλοίωτη φύση του ιστορικού υποκειμένου. Ο Σεφέρης εδώ συναντά και προεκτείνει τις ιδέες του δημοτικισμού για τη φυσική γλώσσα, τη γλωσσική και αισθητική συνέχεια του ελληνισμού.

Η εμμονή στο παρελθόν και στη συνέχεια της γλώσσας παράγουν και την αντιφατική στάση της νεοελληνικής ιδεολογίας απέναντι στην ιστορία. Αν η συνέχεια μέσα στο χρόνο είναι συστατικό στοιχείο της ελληνικότητας, τότε πρέπει να αποσιωπηθεί ο ιστορικός χρόνος και οι αναπόφευκτες αλλαγές που επιφέρει. Έτσι, για παράδειγμα, δεν τίθεται το ζήτημα αν και πότε οι επιμέρους γλωσσικές αλλαγές γίνονται τόσες από ποσοτική άποψη, ώστε να μιλάμε για διαφορετική γλώσσα από ποιοτική άποψη. Πώς λοιπόν μπορεί να αιτιολογηθεί ότι «μιλάμε την ίδια γλώσσα από την εποχή του Ομήρου»; Η λύση που επινοείται είναι η «φύση της γλώσσας». Τόσο η αρχαία ελληνική όσο και η σύγχρονη δημοτική είναι άρτιες από τη φύση τους. Εκφράζουν την αλήθεια της ψυχής και ο Μακρυγιάννης είναι ο πεζογράφος που εκφράζεται με το χέρι στην καρδιά και με τη διαύγεια των λόγων μιας αναλλοίωτης Ελλάδας (Γιαννουλόπουλος 2004).

Η χειροτεχνική αίσθηση που δίνει η γραφή του Μακρυγιάννη είναι το στοιχείο εκείνο της αισθητικής που γεφυρώνει την παράδοση με τη νεωτερικότητα στη λογοτεχνία (Γιαννουλόπουλος 2005), είναι δηλαδή το στοιχείο εκείνο που δείχνει την άδολη έκφραση της αρχέγονης συλλογικότητας σε αντίθεση με την παρακμή του σύγχρονου κόσμου (Vitti 1987; Πολίτης 1985). Αυτή η αίσθηση του παρελθόντος και της ιστορίας οδηγεί στη μυθολογική επεξεργασία τους. Η παράδοση, δηλαδή η ελληνικότητα, ταυτίζεται με τη φύση του λαού, με τη φύση των ελληνικών πραγμάτων και για το λόγο αυτό αντιστέκονται στις αλλαγές που επιφέρει ο χρόνος και η ιστορία.

Το σημαντικό σ' αυτό το σημείο είναι να τονίσουμε ότι η ελληνικότητα παρουσιάζεται σαν εύρημα και όχι σαν κατασκευή (Γιαννουλόπουλος 2004). Και δε θα μπορούσε να είναι διαφορετικά, εφόσον η διαδικασία κατασκευής είναι ταυτόχρονα και διαδικασία απόκρυψης της κατασκευής. Έτσι, τα νοήματα που διατυπώνονται αντικειμενοποιούνται και ακόμα περισσότερο μπορούμε να μιλήσουμε για *πραγμοποίηση* με το περιεχόμενο που δίνουν στη λέξη οι Μπέργκερ και Λούκμαν πλησιάζοντας τον μαρξισμό (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003). Οι θεσμοί, παρουσιάζονται ανεξάρτητα από την ανθρώπινη δράση, «σα να είναι κάτι άλλο εκτός από ανθρώπινα προϊόντα», η διαλεκτική σχέση του ανθρώπου που παράγει τον κόσμο και ακολούθως υπόκειται στις επιδράσεις του διαλύεται και ο άνθρωπος γίνεται απλό προϊόν του κόσμου χωρίς δυνατότητα παρέμβασης σ' αυτόν. Έτσι, η ελληνικότητα που ταυτίζεται με τη φύση του λαού γίνεται ανεξάρτητη από τον ίδιο τα λαό και αποκρύπτεται ότι αυτός είναι ο παραγωγός της μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες. Και σε δεύτερο επίπεδο νοηματοδότησης, δηλαδή νομιμοποίησης, η ελληνικότητα, που σ' αυτήν την εργασία γίνεται αντιληπτή ως συμβολικό σύμπαν, έχει αντικειμενικό χαρακτήρα και είναι πραγματοποιημένη. Η κατασκευή της είναι εξολοκλήρου αποκρυμμένη.

Χρειάζεται να μην ξεχνάμε ότι, αν η κατασκευή της ελληνικότητας ως συμβολικού σύμπαντος σ' αυτήν την εργασία παρουσιάζεται σαν κάτι συνειδητό, σκόπιμο και τεχνητό, δηλαδή από την οπτική της νομιμοποίησης, αυτό δεν αναιρεί την αντικειμενικότητά της, αλλά δείχνει τον άμεσο πολιτικό χαρακτήρα της. Παράλληλα, από τη μια πλευρά η ανάλυση μας κρίνει την πραγματοποιητική λειτουργία της σκέψης του Σεφέρη και, από την άλλη, τονίζει τη

διαλεκτική αντίληψη ανάμεσα στις πράξεις και τις σκέψεις. Αυτό είναι κάτι σημαντικό για την κοινωνιολογία της γνώσης, όπως παρατηρούν και οι Μπέργκερ και Λούκμαν (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003). Θα πρέπει να θυμόμαστε, λοιπόν, ότι η σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του είναι ανοιχτή και ότι αυτό σημαίνει πως ο άνθρωπος δημιουργεί τους θεσμούς και οι ιδιότητές του ανθρώπου είναι μεταβλητές και προσδιορισμένες κοινωνικά και πολιτισμικά. Μόνο μέσα στα πλαίσια των κοινωνικών συνθηκών μπορεί να γίνει αντιληπτός ο άνθρωπος και αν οι θεσμοί καθορίζουν τον τρόπο ύπαρξης των ανθρώπων, αυτό δε γίνεται επειδή είναι οντολογικά θεμελιωμένοι, αλλά επειδή υπάρχει μία διαλεκτική σχέση επίδρασης τους με τα δρώντα υποκείμενα. Ανθρώπινη υπόσταση και κοινωνικότητα διαπλέκονται (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003). Είναι προφανές το συμπέρασμα ότι όλα τα παραπάνω σχετικά με τους θεσμούς, την αρχική νοηματοδότηση και ερμηνεία της πραγματικότητας, ισχύουν και για την ελληνικότητα.

Πριν συνεχίσουμε με τον τρόπο που κατασκευάζει ο Σεφέρης την ελληνικότητα μέσα από την ανάγνωση του Μακρυγιάννη, ας σταθούμε λίγο περισσότερο στον πολιτικό χαρακτήρα της προσπάθειάς του. Όπως παρατηρεί ο Μπήτον, «για τον Γιώργο, η “ελληνικότητα” είναι μια έννοια αφηρημένη, τεχνητή, η οποία μπορεί να έχει και ολέθριες συνέπειες» και δεν είναι μόνο η δουλική μίμηση προτύπων που ψευδώς νομίζουμε ότι προέρχονται από την κλασική αρχαιότητα, όπως το παράδειγμα των κτιρίων της Ακαδημίας. Αυτό που τον φοβίζει περισσότερο είναι η επικίνδυνη φαινομενική μίμηση που ο ίδιος δεν μπορεί να κατονομάσει ρητά, δηλαδή ο «τρίτος ελληνικός πολιτισμός» της δικτατορίας του Μεταξά. Όπως σε σχέση με τη συντηρητική προσέγγιση του Τσάτσου, έτσι και απέναντι σ’ αυτόν τον εθνοκεντρισμό και εθνικισμό της επικίνδυνης και επιφανειακής ελληνικότητας ο Σεφέρης παλεύει να βρει ένα εναλλακτικό περιεχόμενο (Μπήτον 2003).

Η ελληνικότητα για τον Σεφέρη σχετίζεται με τη φύση, με την ιστορία, με την παράδοση και με το παρελθόν, τροφοδοτείται απ’ αυτά και με τη σειρά της συντελεί στον τρόπο πρόσληψής τους μέσα από τις πρακτικές λόγου που παράγει (Fairclough 1992). Κινδυνεύει όμως από τις παραμορφώσεις που προκαλεί η κακή παιδεία και γι’ αυτόν τον λόγο ο Σεφέρης προτάσσει τον «αγράμματο» Μακρυγιάννη (Γιαννουλόπουλος 2005). Χωρίς τις στρεβλώσεις της κακής παιδείας ο συγγραφέας των *Απομνημονευμάτων* μας δίνει την εικόνα της ελληνικότητας άδολη και ανόθευτη. Βέβαια, ο Σεφέρης συνεχίζει να αντιλαμβάνεται την ιστορία ακριβώς αντίθετα απ’ αυτό που είναι, δηλαδή την αντιλαμβάνεται ως απουσία εξέλιξης. Αφαιρεί τη συστατική ιστορικότητα των κοινωνικών φαινομένων και τη συστατική ιστορικότητα που χαρακτηρίζει το έργο του Μακρυγιάννη. Επίσης, μετατοπίζει την αντίθεση δημοτικισμού και καθαρευουσιανισμού δίνοντας της μεγαλύτερη διάσταση και ταυτίζοντας το κακό με το λόγιο και την καθαρεύουσα από τη μια και το καλό με τη δημοτική από την άλλη (Γιαννουλόπουλος 2004).

Ο Σεφέρης εντοπίζει τις αναφορές των *Απομνημονευμάτων* στην αρχαιότητα για να παρουσιάσει τη σχέση του Μακρυγιάννη μ’ αυτήν ως συνείδηση ταύτισης. Είναι χαρακτηριστική η ανάδειξη του περιστατικού με τα αρχαία αγάλματα που «δι’ αυτά

πολεμήσαμεν» (Αλεξίου χχ), πρόκειται για σημείωση στο σώμα του κειμένου όπως το εξέδωσε ο Γιάννης Βλαχογιάννης. Ο Μακρυγιάννης γίνεται ο αυθεντικός φορέας αυτής της απρόσωπης παράδοσης με την οποία ταυτίζεται η ελληνικότητα και η οποία φτάνει ως την κλασική αρχαιότητα. Αντίθετα σε πολλές περιπτώσεις η επιστημονική έρευνα έδειξε ότι ο λαός θεωρούσε τα ίχνη της αρχαιότητας ως απομεινάρια από δημιουργήματα μιας μυθικής φυλής γιγάντων με την οποία δεν ένιωθε να έχει κάποια σχέση (Κακριδής 1997). Η κατασκευή του Σεφέρη αντιτίθεται στα πορίσματα αυτά και πλησιάζει περισσότερο στις θεωρίες των Γερμανών ρομαντικών, όπως ο Χέρντερ (Herber Johann Gottfried) και ο Χούμπολντ (Wilhelm von Humboldt), που έχουν εισηγηθεί την αντίληψη ότι η γλώσσα των λαών είναι δώρο που τους δόθηκε από το «εσώτερο πεπρωμένο τους» και δεν αποτελεί προϊόν κάποιας δραστηριότητας. Η γλώσσα ταυτίζεται με τη σκέψη και κατασκευάζει την πραγματικότητα· κατά συνέπεια κάθε διαφορετική γλώσσα δημιουργεί διαφορετική πραγματικότητα. Αυτή η αντίληψη αγνοεί τη συστατική λειτουργία της ιστορίας, αλλά επιτρέπει το συμβιβασμό της γλώσσας με την ιστορική πορεία ενός λαού. Έτσι επιστρέφουμε στην αφετηρία της ανάγνωσης που επιχειρεί ο Σεφέρης, δηλαδή στη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και στη μακραίωνη ιστορία της από την εποχή του Ομήρου· μιας γλώσσας της οποίας εγγενές χαρακτηριστικό είναι ότι μπορεί να ξεχωρίζει την αλήθεια από το ψέμα.

Τελειώνουμε επιστρέφοντας στην έννοια της δικαιοσύνης. Ο Μακρυγιάννης αναφέρεται συχνά στο δίκιο και ο Σεφέρης ταυτίζει τη σημασία της λέξης με τη σημασία που της δίνει ο Αισχύλος. Και πάλι η ερμηνεία του Σεφέρη δε συμβαδίζει με τα πορίσματα της επιστήμης, με το πόρισμα ότι δεν υπάρχει διαχρονική σημασία των λέξεων, αλλά η σημασία καθορίζεται από τα κοινωνικά και ιστορικά συμφραζόμενα. Η έννοια της δικαιοσύνης είναι διαφορετική στον Αισχύλο απ' ότι στον Μακρυγιάννη. Ωστόσο, ο Σεφέρης στηρίζει στον πρώτο την έκφραση της ελληνικής σκέψης που ορίζει, μια για πάντα, τον ελεύθερο και δίκαιο άνθρωπο με τα χαρακτηριστικά του μέτρου και της ομαδικότητας, το ξεπέρασμα των οποίων θεωρείται ύβρις και επιφέρει τιμωρία. Με βάση αυτήν τη σημασία διαβάσει και τον Μακρυγιάννη (Γιαννουλόπουλος 2004). Εμμέσως, λοιπόν, τίθεται το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας, αντιληπτής στο πλαίσιο μιας αναλλοίωτης φύσης του ιστορικού υποκειμένου. Εξαιτίας αυτής της αντίληψης η ιστορία σε τελική ανάλυση αντιμετωπίζεται σα θανάσιμος κίνδυνος (Γιαννουλόπουλος 2004).

3. Η ελληνικότητα ως συμβολικό σύμπαν

Το συμβολικό σύμπαν για τους Μπέργκερ και Λούκμαν είναι το τέταρτο επίπεδο της νομιμοποίησης, δηλαδή της διαδικασίας εκείνης που ερμηνεύει προϋπάρχοντα νοήματα που προέρχονται από άλλες ανόμοιες θεσμικές διαδικασίες, και δίνει το πλαίσιο εκείνο ώστε να ενοποιηθούν και να προσφερθούν αντικειμενοποιημένα και υποκειμενικά εύλογα στη νέα γενιά. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η ελληνικότητα είναι ένα συμβολικό σύμπαν, δηλαδή λειτουργεί ως συμβολική ενότητα και δίνει το πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί να γίνει αντιληπτή ολόκληρη η ανθρώπινη εμπειρία. Ως συμβολικό σύμπαν κατασκευάζεται μέσα από

τις κοινωνικές αντικειμενοποιήσεις και αποτελεί κοινωνικό προϊόν με τη δική του ιστορία. Αυτή ακριβώς η παρατήρηση βρίσκεται στο κέντρο της παρούσας εργασίας. Από την οπτική της κριτικής ανάλυσης λόγου, η ελληνικότητα καθορίζει ρηματικές πρακτικές και παραγωγές κειμένων που αλληλεπιδρούν με κοινωνικές πρακτικές (Fairclough 1992).

Καθετί σχετικό με την ιστορική κοινωνία και την ατομική βιογραφία γίνεται αντιληπτό ως συμβάν εντός της ελληνικότητας και έτσι νομιμοποιείται τόσο η ατομική βιογραφία όσο και η υπάρχουσα θεσμική τάξη. Το πλαίσιο της ελληνικότητας βοηθά να ενταχθούν σ' αυτό νοήματα που θα έμεναν ανερμήνευτα και ακατανόητα, ενώ τώρα μπορούν να διαταχθούν μέσα σ' αυτό. Διαφορετικές θεσμικές και ατομικές λειτουργίες μπορούν να δικαιολογηθούν με αναφορά στην ελληνικότητα η οποία ενοποιεί τα ασύμπτωτα νοήματα. Επιπλέον, η ελληνικότητα ως συμβολικό σύμπαν επιτρέπει την επαναφορά όσων αποκλίνουν, εφόσον εντός της μπορεί να διαταχθούν διαφορετικές φάσεις της ατομικής βιογραφίας του καθενός. Παρέχει την νομιμοποιητική τάξη για την υποκειμενική αντίληψη της βιογραφίας και εντέλει νομιμοποιεί την ορθότητα της υποκειμενικής ταυτότητας. Είναι λοιπόν σαφές ότι το συμβολικό σύμπαν της ελληνικότητας έχει κοινωνική λειτουργία που διατάσσει όχι μόνο το ιστορικό παρελθόν, αλλά ακόμα και την ανόργανη φύση.

Στις κρίσιμες φάσεις της ελληνικής ιστορίας κατά τις δεκαετίες '30 - '50 κάθε μέλος της κοινωνίας μπορούσε να συλλαμβάνει τον εαυτό του ως μέλος του σύμπαντος ελληνικότητα, δηλαδή αυτού που παρουσιαζόταν στη συνείδησή του και ως κοινή μνήμη. Αντίθετα και εφόσον κάποιος δεν υιοθετούσε τα νομιμοποιητικά νοήματα της ελληνικότητας λειτουργούσε σαν κίνδυνος για την κοινότητα και ως κίνδυνος αντιμετωπιζόταν, επειδή κάθε συμβολικό σύμπαν πρέπει να αντιμετωπίζει τις απειλές και να μεταβιβάζεται στη νέα γενιά. Αυτό γίνεται με τη μορφή κοινωνικής γνώσης που εμπεριέχει και τις αξίες εκείνες που καθοδηγούν την καθημερινή πρακτική των δρώντων υποκειμένων (Μπέργκερ – Λούκμαν 2003).

Όλα τα προηγούμενα γίνονται παραστατικότερα, αν θυμηθούμε τη σύγχρονη ελληνική ιστορία και τον τρόπο που αντιμετωπίστηκαν όσοι αντιλαμβάνονταν τους άξονες κυρίως της ιστορίας, της παράδοσης και της αρχαιότητας διαφορετικά από ό,τι διαμόρφωσε ως περιεχόμενο η συζήτηση ανάμεσα στους συντηρητικούς και τους φιλελευθέρους (Ξιφαράς 1995). Η κατασκευή του συμβολικού σύμπαντος της ελληνικότητας προφανώς έγινε με όρους πολιτικής και κοινωνικής κυριαρχίας, όπως διαμορφώθηκε ιστορικά από το μεσοπόλεμο και μετά· σ' αυτούς τους πολιτικούς και κοινωνικούς συσχετισμούς ένα μέρος του πληθυσμού τέθηκε σε αποκλίνουσα σχέση με την ελληνικότητα που είχαν προσδιορίσει κυρίως οι συντηρητικοί με όρους που πλησίαζαν τον εθνικισμό. Αν αντιληφθούμε έτσι την ελληνικότητα, μπορούμε να συνεχίσουμε και να δούμε πιο προσεκτικά το χαρακτήρα που έχει ως κοινωνική γνώση.

Ως κοινωνική γνώση, λοιπόν, γίνεται κινητήρια δύναμη μιας τυποποιημένης και θεσμοποιημένης συμπεριφοράς. Επιτάσσει υπακοή στο κράτος και τους νόμους, τόσο στους γραπτούς, αλλά κυρίως στους εθιμικούς που έχουν αντικειμενοποιηθεί. Επίσης, αντικειμενοποιεί τον κόσμο και τις κοινές εμπειρίες μέσω της γλώσσας και του γνωστικού

μηχανισμού, στην προκειμένη περίπτωση μέσω της λογοτεχνίας και της λογοτεχνικής κριτικής. Το σύνολο των εμπειριών που παραμένουν στη συνείδηση σχετίζονται με τα αντικειμενοποιημένα νοήματα της ελληνικότητας και παρουσιάζονται σαν αξιομνημόνευτες οντότητες, και αυτό φαίνεται σε εκδηλώσεις που σχετίζονται με εθνικές επετείους, στην επίσημη ιστοριογραφία, κ.λπ. Η γλώσσα γίνεται ο χώρος της συλλογικής κοινωνικής γνώσης που μεταβιβάζεται. Τέλος, η ελληνικότητα ως κοινωνική γνώση μεταβιβάζεται στην επόμενη γενιά, μαθαίνεται ως αντικειμενική αλήθεια και εσωτερικεύεται από τα νέα μέλη της κοινωνίας ως υποκειμενική πραγματικότητα (Μπέργκερ – Λούκμαν 2003).

Έτσι, η ελληνικότητα θεσμοποιείται, νομιμοποιείται και ορίζει για το υποκείμενο το πλαίσιο μέσα στο οποίο και σύμφωνα με το οποίο πρέπει να συμπεριφερθεί· για παράδειγμα, πρέπει να έχει συγκεκριμένη στάση σεβασμού απέναντι σ' ό,τι θεωρείται δίκιο της φυλής, ενδιαφέρον για την παράδοση, για τη γλώσσα, κ.λπ. και να προβαίνει στις ανάλογες πράξεις που το δηλώνουν. Επίσης, η ελληνικότητα με αυτήν την έννοια κατασκευάζει και την υλική πραγματικότητα· για παράδειγμα, θα πρέπει να τοποθετηθούν αγάλματα που θα δοξάζουν τα χαρακτηριστικά της ελληνικότητας, θα πρέπει να δημιουργηθούν χώροι επίσκεψης και μουσεία που θα τονίζουν τη συνέχεια της ελληνικότητας, θα πρέπει κάποιος δρόμος σε κάθε πόλη να αποκτήσει το όνομα του Μακρυγιάννη και άλλων ονομάτων που μας συνδέουν με το παρελθόν. Ή, από την οπτική της κριτικής ανάλυσης λόγου, ρηματικά και μη-ρηματικά στοιχεία συνθέτουν το κοινωνικό πλέγμα που σχετίζεται με την κοινωνική δομή και την ιδεολογία (Fairclough 1992).

Ολοκληρώνοντας και αυτήν την ενότητα, θα πρέπει να δούμε ότι η συγκεκριμένη περίπτωση της λογοτεχνικής ανάγνωσης του Μακρυγιάννη από το Σεφέρη θεμελιώνει τη λειτουργία ενός εννοιολογικού μηχανισμού που λειτουργεί σωτήρια για την ελληνικότητα απέναντι σε περιπτώσεις που μπορεί να φανούν σαν απειλή και σαν κίνδυνος. Δηλαδή απέναντι σε αποκλίσεις από το συγκεκριμένο περιεχόμενο σε σχέση με τη φύση, τη γλώσσα, την παράδοση, την ιστορία, τη δικαιοσύνη και κυρίως τη συνεχή παρουσία όλων αυτών ως συστατικών στοιχείων της ελληνικότητας. Χάρη στη λειτουργία αυτού του μηχανισμού «θεραπεύεται» κάθε ατομική παρέκκλιση και επιτρέπεται η επαναφορά στο χώρο του συμβολικού σύμπαντος της ελληνικότητας, διαφορετικά οι παρεκκλίσεις εκμηδενίζονται. Έτσι μπορούν να ερμηνευτούν φαινόμενα της νεοελληνικής ιστορίας όπως διοικητικές κυρώσεις, εκτοπίσεις, αστυνομικός έλεγχος, κ.λπ., που επιβλήθηκαν σε όσους δεν ήταν αρκετά σύμφωνοι με την ελληνικότητα.

4. Ο ρόλος της ελληνικότητας στη διαμόρφωση της ιδεολογικής ταυτότητας

Μας απομένει να δούμε πιο συγκεκριμένα τον τρόπο που η ελληνικότητα σχετίζεται και διαμορφώνει την ιδεολογική ταυτότητα. Όπως ήδη φάνηκε απ' όσα είπαμε, το ιστορικό υποκείμενο, η εθνική ταυτότητα και η γλώσσα είναι οι έννοιες που παρουσιάζονται ως «αναλλοίωτη φύση» την οποία έχουμε χρέος να ανακαλύψουμε ως κάτι οργανικό και

ανόθευτο (Γιαννουλόπουλος 2004). Να θυμηθούμε ότι για χρέος μιλά και ο Σεφέρης στο κείμενό του για τον Μακρυγιάννη, χρέος να κρατήσουμε καθαρή τη συνείδηση της ελληνικότητας, δηλαδή τη συνείδηση ενός ολόκληρου λαού ακούγοντας τα μηνύματα των «αληθινών πνευματικών προγόνων μας», μελετώντας και ακολουθώντας τον Μακρυγιάννη και ενδιαφερόμενοι για την παιδεία της ψυχής, η οποία οδηγεί στην πραγματική μόρφωση (Αλεξίου χχ). Όλα αυτά πρέπει να γίνουν αντιληπτά σαν αναγνώριση, ανακάλυψη της αναλλοίωτης ουσίας και όχι σαν κατασκευή. Έχουμε ήδη τονίσει ότι η διαδικασία αντικειμενοποίησης ή – ακόμα περισσότερο – πραγματοποίησης φαίνεται να έχει ένα σκόπιμο συνειδητό χαρακτήρα, καθώς μάλιστα γίνεται σε επίπεδο δευτερογενούς νοηματοδότησης.

Αυτό που έχει παρατηρηθεί από πολλές πλευρές είναι ότι η ελληνική ταυτότητα βασίζεται περισσότερο στην έννοια της συλλογικότητας και της οικειότητας που δημιουργεί η κοινωνική συνύπαρξη και λιγότερο στο πνεύμα του ατομικισμού (Τζιόβας 2007). Έτσι εξάιρεται η σύνδεση της ταυτότητας με την έννοια της συγγένειας από ανθρωπολογική σκοπιά ή, από πολιτική σκοπιά, ο συσχετισμός με την έννοια μιας εθνικής φαντασιακής κατασκευής σε θεσμικό επίπεδο. Σ' αυτό το σημείο συγκατάνευσε και η ελληνική αριστερά, κυρίως μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο (Καστρινάκη 2006; Αργυρίου 2004). Το αίσθημα του χρέους υπάρχει και με τη μορφή της αναγνώρισης ηθικών αρχών που σχετίζονται με την κοινωνική αλληλεγγύη και την ιδεολογική συμμόρφωση (Τζιόβας 2011). Με αυτήν την έννοια η ελληνικότητα και η συνακόλουθη εθνική και ιδεολογική ταυτότητα αποκτούν πιο ρευστό χαρακτήρα και μπορούν να συμπεριλάβουν περιπτώσεις που θεωρούνταν αποκλίνουσες, αν το κριτήριο έμενε στην ελληνικότητα των φιλελεύθερων, όπως ο Σεφέρης, ή πολύ περισσότερο των συντηρητικών, όπως ο Σπύρος Μελάς που εξέφρασε την εθνικιστική εκδοχή της βλέποντας στατικά και δογματικά το περιεχόμενο της. Βέβαια και παρ' όλα αυτά, υπήρξαν πάλι περιπτώσεις συνειδήσεων που δεν μπορούσαν να ενταχτούν στο συμβολικό σύμπαν της ελληνικότητας, ακόμα και με την πιο ρευστή και διευρυμένη εκδοχή του. Ο εννοιολογικός μηχανισμός συντήρησης το προφύλαξε, για παράδειγμα, από τον Μανόλη Αναγνωστάκη, τον Άρη Αλεξάνδρου, τον Γιάννη Σκαρίμπα και άλλες απειλές. Η προτεραιότητα στη συλλογικότητα κράτησε ως τη δεκαετία του '90, όταν οι αναφορές της λογοτεχνίας μετατοπίστηκαν από την εθνική ή την κοινωνική ταυτότητα στα προσωπικά συναισθήματα περιγράφοντας την κυριαρχία της ατομικότητας (Τζιόβας 2007; Γιαννοπούλου – Τραμπούλης 2013).

Ο νομιμοποιημένος αυτοπροσδιορισμός της υποκειμενικής ταυτότητας γίνεται μέσα από κάποια ομάδα, το εγώ δεν μπορεί να υπάρξει μόνο του, δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό έξω από την ομάδα και κατά πρώτο λόγο έξω από την οικογένεια. Πάνω στην έννοια της οικογένειας θεμελιώθηκε και η έννοια του κράτους και της πατρίδας, ένα χαρακτηριστικό η αντικειμενοποίηση του οποίου ίσως ανάγεται ακόμα και στη βυζαντινή εποχή. Πρόκειται για την αντίληψη της κοινωνίας ως οργανικού συνόλου που ευνόησε τη μετάβαση από τον παραδοσιακό κοινοτισμό στο έθνος-κράτος και περιόρισε την αυτονομία του ατόμου και συνακόλουθα την ατομική ιδεολογική ταυτότητα (Τζιόβας 2007). Στα προηγούμενα συλλογικά χαρακτηριστικά αν προστεθεί και η θρησκεία, τότε έχουμε την ιδεολογική

ταυτότητα μορφοποιημένη γλωσσικά στη γνωστή φράση «πατρίς, θρησκεία, οικογένεια». Όποιος βρίσκεται έξω από το άκαμπτο τρίπτυχο, που καθιερώνεται σαν ακρογωνιαίος λίθος της εθνικής ιδεολογίας κατά τη δεκαετία του '30, θεωρείται και εχθρός του έθνους.

Η έννοια της ταυτότητας στον ελλαδικό χώρο είχε διαφορετική εξέλιξη απ' ό τι στη Δύση, επειδή δεν παρατηρήθηκε η διαδικασία εξατομίκευσης που τροφοδοτήθηκε στη Δυτική Ευρώπη μετά την Αναγέννηση (Τζιόβας 2007). Αντίθετα, ο ελληνικός πολιτισμός διατήρησε έναν υπερατομικό παραδοσιακό χαρακτήρα και καλλιεργεί το «συλλογικό παραδοσιακό ήθος». Εδώ γίνεται καταλυτικός ο ρόλος της λογοτεχνίας και ειδικότερα της ποίησης στη μετάδοση μυθοποιημένων και αρχετυπικών αληθειών. Οι ποιητές γίνονται οι μυσταγωγοί της επιστροφής στην κοινωνία που τηρεί την παράδοση και διαχέεται από τους οργανικούς δεσμούς των μελών της, σε αντίθεση με τον ατομικισμό της δυτικής νεωτερικότητας. Η ποίηση συνδέεται με την προφορικότητα δηλαδή με το κοινό βίωμα και τους κοινούς κώδικες νοήματος που μπορούν έτσι να μεταβιβαστούν στις επόμενες γενιές (Τζιόβας 2007). Η προφορικότητα και η ποίηση έχουν δημόσιο χαρακτήρα και γίνονται φορείς συλλογικών μύθων, εμπειριών και επιδιώξεων. Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται η ιδεολογική ταυτότητα που είναι συμβατή με την ελληνικότητα που σημαίνει κυρίως εθνική ομοιογένεια και συλλογική εμπειρία, δυο στοιχεία που επιτρέπουν την ταύτιση. Σ' αυτές τις συνθήκες το κοινό αντιμετωπιζόταν σα μάζα που έπρεπε να επιμορφωθεί ή καλύτερα να κατηχηθεί. Η μετάβαση από τη συλλογικότητα στην εξατομίκευση σχετίζεται και με το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία γίνεται περισσότερο ετερόκλητη και πλουραλιστική (Τζιόβας 2007).

Σε ιστορικές στιγμές όπως αυτές της δεκαετίας του '30, όταν η κοινωνία αποκτά χαρακτηριστικά μεγαλύτερης πολιτισμικής ποικιλίας, η παγιωμένη έννοια της ταυτότητας προφανώς δε μπορεί να υιοθετηθεί από μεγάλο μέρος του πληθυσμού και κατά συνέπεια δε μπορεί να εντάξει μεγάλο μέρος του πληθυσμού στο σύμπαν της ελληνικότητας. Οι εξελίξεις στον 20^ο αιώνα με γεγονότα όπως οι βαλκανικοί πόλεμοι, κάτι που οδήγησε στην ενσωμάτωση νέων εδαφών και νέων πληθυσμών, και όπως η μικρασιατική καταστροφή, κάτι που σήμανε την έλευση μεγάλου αριθμού προσφύγων, δημιούργησαν συνθήκες ποικιλότητας και διάρρηξης της ομοιογένειας με τους όρους που γινόταν αντιληπτή μέχρι τότε (Τζιόβας 2007; Ξιφαράς 1996).

Αυτό κάνει τα πράγματα επικίνδυνα και οδηγεί στην ανάγκη να επαναπροσδιοριστούν οι θεσμοί και οι νοηματοδοτήσεις που τους νομιμοποιούν. Η ισχυρή πολιτισμική μεταβιβαζόμενη ταυτότητα τίθεται σε αμφισβήτηση καθώς έχουν διαρραγεί τα ιδανικά που σχετίζονται με το κοινό παρελθόν, την κοινή παράδοση, την κοινή ιστορία. Η ομοιογένεια των χαρακτηριστικών της ελληνικότητας και της εθνικής ταυτότητας είναι αναγκαίο να επαναπροσδιοριστεί. Εδώ υπεισέρχεται ο ρόλος της λογοτεχνικής γενιάς του '30 που στέφεται εναντίον των μαρξιστικών αντιλήψεων για την ταυτότητα, επειδή αυτές προτάσσουν τον κοινωνικό προσδιορισμό, και εναντίον των συντηρητικών θέσεων, που εμμένουν σε μία δογματική αντίληψη για την εθνική ταυτότητα. Η αμφισβήτηση της άκαμπτης συλλογικής ταυτότητας συνδέεται άμεσα με στοιχεία που χάνονται όπως οι κοινές παραδόσεις, το

ιστορικά «κληρονομημένο» ήθος, το κοινό παρελθόν. Εν ολίγοις, η εθνική ιδεολογία διασπάται από την καινούρια πολιτισμική ποικιλία και ετερότητα (Τζιόβας 2007).

Από λογοτεχνική άποψη η ημερολογιακή πεζογραφία γεφύρωσε το χάσμα ανάμεσα στη συλλογικότητα που εξέφραζε η ποίηση και στην ατομικότητα της πεζογραφίας. Το ημερολόγιο, αν και ως λογοτεχνικό είδος δεν ευδοκίμησε, έγινε το εργαλείο για την εξερεύνηση της υποκειμενικότητας και της αναπαράστασης του «εγώ», σήμανε τη στροφή προς τον φιλελεύθερο ατομικισμό (Τζιόβας 2007). Ας μην ξεχνάμε πόσο κοντά στο ημερολόγιο βρίσκονται τα απομνημονεύματα ως κειμενικό είδος και θα έχουμε ακόμα ένα στοιχείο της ανάγνωσης του Μακρυγιάννη, όπως επιχειρήθηκε από τη γενιά του '30.

Κλείνοντας και την ενότητα, μπορούμε να συνοψίσουμε σύντομα τον καθοριστικό ρόλο της γενιάς του '30 στη διαμόρφωση της νέας ταυτότητας του ελληνισμού. Από τη μια, με τη ρευστή και περισσότερο αφηρημένη προσέγγιση της ελληνικότητας, δεν κατόρθωσε να χαράξει σαφή όρια ανάμεσα στην εθνοφροσύνη και στην ελληνικότητα. Από την άλλη, με έναν πολυμέτωπο αγώνα επαναπροσδιόρισε τις σχέσεις με το δυτικό κόσμο, αναίρεσε το δογματισμό των συντηρητικών, κυριάρχησε απέναντι στις μαρξιστικές ερμηνείες, αφομοίωσε στοιχεία του παρελθόντος και είδε με διαφορετική αντίληψη την κλασική αρχαιότητα, καθόρισε νέα οράματα. Σ' αυτήν την προσπάθειά της σημαντικό ρόλο είχε η ανάγνωση του Μακρυγιάννη που σκιαγράφησε το προφίλ του Έλληνα.

Συμπέρασμα

Η εργασία αυτή αξιοποιεί τις έννοιες που εισηγούνται οι Μπέργκερ και Λούκμαν για να αναλύσει την κοινωνική κατασκευή της ελληνικότητας από τη λογοτεχνία και τη λογοτεχνική κριτική. Επίσης, κατά δεύτερο λόγο αξιοποιεί στοιχεία από την κριτική ανάλυση λόγου του Fairclough. Φαίνεται ότι έννοιες όπως θεσμοποίηση, νομιμοποίηση, πραγματοποίηση, συμβολικό σύμπαν, κοινωνική γνώση, ιδεολογική ταυτότητα μπορούν να δώσουν ένα διαφορετικό πλαίσιο προσέγγισης για να αντιληφθούμε και την επίδραση που μπορεί να έχει η διδασκαλία της λογοτεχνίας στη διαμόρφωση των μαθητικών ταυτοτήτων σε σχέση με την εθνική πτυχή τους. Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι αναιρείται η αισθητική διάσταση των λογοτεχνικών έργων και η συνακόλουθη συγκίνηση που μπορεί να προσφέρει η ενασχόληση με αυτά, απλώς προσφέρουν μία άλλη οπτική κατανόησης. Βέβαια η εργασία δεν καλύπτει το εύρος και το βάθος του θέματος «ελληνικότητα και λογοτεχνία», αλλά με την επίτευξη του σκοπού της συμβάλει στη συνείδηση της σημασίας που έχει – και ως σχολικό μάθημα – η ερμηνεία και ο σχολιασμός των λογοτεχνικών κειμένων. Η επίγνωση αυτής της λειτουργίας μπορεί να αξιοποιηθεί για να προσανατολίζει το μάθημα σε – φαινομενικά – άδηλους στόχους και να επιτρέπει μία πιο πλατιά και ανοιχτή συζήτηση με τους μαθητές.

Αν η εργασία επικέντρωσε το ενδιαφέρον στο παράδειγμα του Μακρυγιάννη, δεν σημαίνει ότι το ζήτημα περιορίζεται εκεί. Με τον ίδιο τρόπο μπορεί να μελετηθούν και άλλοι μείζονες λογοτέχνες, κυρίως της γενιάς του '30, όπως οι νομπελίστες ποιητές ή ο Γιάννης Ρίτσος.

Ακόμα περισσότερο, όπως διαφάνηκε κυρίως στο τέταρτο μέρος του κειμένου σχετικά με τη διαμόρφωση της ιδεολογικής ταυτότητας σε συνάρτηση με την ελληνικότητα, η προσέγγιση που επιχειρήθηκε στην εργασία μπορεί να αξιοποιηθεί για να δούμε με ανάλογη οπτική της σύγχρονη ρευστή πραγματικότητα στο επίπεδο της λογοτεχνικής παραγωγής και της κοινωνικής πραγματικότητας. Τα ζητήματα αυτά έμμεσα και άμεσα επηρεάζουν και το σχολείο και ειδικότερα το μάθημα της λογοτεχνίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Fairclough, N. (1992), *Discourse and Social Change*. Cambridge, Polity Press, σ. 62-96
- Vitti, M. (1987), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 276-277
- Αλεξίου Έλλη, επιμ. (χχ), *Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη*. Αθήνα: Μέρμηγκας, σ. 38-43, 382
- Αργυρίου, Αλ. (2004), *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, τόμος Δ'. Αθήνα: Καστανιώτη, σ. 92-98
- Γιαννοπούλου, Ε., Τραμπούλης, Θ. (2013), *Οι συγγραφείς ως οργανικοί διανοούμενοι: από το θρίαμβο της ατομικής εμπειρίας σε ένα καινούργιο ποιητικό αίτημα*. Ανακτήθηκε 25/2/2014 από <http://tinyurl.com/nhb2bn5>
- Γιαννουλόπουλος Γ. (2004), *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη, η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*. Αθήνα, Πόλις, σ. 24, 53-143
- Γιαννουλόπουλος, Γ. (2005), Γλώσσα και αυθεντικότητα με αφορμή το Σεφέρη και τα 'Απομνημονεύματα' του Μακρυγιάννη. Στο Ουρ. Καϊάφα (Επ.), *Χρήσεις της Γλώσσας* (σ. 111-127). Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 117-119
- Δημαράς Κ.Θ. (2006), *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 91-96, 145, 188
- Κακριδής Ι.Θ. (1997), *Οι αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση*. Αθήνα, ΜΙΕΤ, σ. 13-16, 45-52
- Καστρινάκη, Αγ. (2006), 'Τούτη η εποχή του εμφύλιου σπαραγμού δεν είναι εποχή για ποίηση και άλλα παρόμοια'. Η σκοπιμότητα της λογοτεχνίας στην εποχή της εμφύλιας βίας. Στο Ουρ. Καϊάφα (επιμ.), *Σύγχρονοι μηχανισμοί βίας και καταπίεσης* (σ. 213-224). Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 218-221
- Κούσουλας Λ., επιμ. (1975), *Γ. Σεφέρης – Κ. Τσάτσος, ένας διάλογος για την ποίηση*. Αθήνα, Νέα ελληνική βιβλιοθήκη, σ. κθ'-κη', 14-32
- Μπέργκερ, Π. & Λούκμαν, Γ. (2003), *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*. Αθήνα, Νήσος, σ. 96-99, 121-135, 168-197
- Μπήτον, Ρ. (2003), *Γιώργος Σεφέρης. Περιμένοντας τον Άγγελο. Βιογραφία*. Αθήνα, Ωκεανίδα, σ. 256-257

- Ξιφαράς, Δ. Χρ. (1995), *Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας*, Μέρος Α΄. Θέσεις, Τεύχος 53. Ανακτήθηκε 25/2/2014 από <http://tinyurl.com/o5f2dp8>
- Ξιφαράς, Δ. Χρ. (1996), *Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας*, Μέρος Β΄. Θέσεις, Τεύχος 54. Ανακτήθηκε 25/2/2014 από <http://tinyurl.com/roadped>
- Πολίτης, Λ. (1985), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ. 179-180
- Τζιόβας, Δ. (2006), *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα, Οδυσσέας, σ. 95, 113-138, 153-163
- Τζιόβας, Δ. (2007), *Ο άλλος εαυτός, ταυτότητα και κοινωνία στη νεοελληνική πεζογραφία*. Αθήνα, Πόλις, σ. 35-121
- Τζιόβας, Δ. (2011), *Η ανάδυση των ταυτοτήτων*. Το Βήμα, 06/11/2011. Ανακτήθηκε 25/2/2014 από <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=428802>
- Φαλλμεράνερ, Ι.Φ. (1984), *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*. Αθήνα, Νεφέλη, σ. 128-129
- σχολικά βιβλία
- Γρηγοριάδης, Ν., Καρβέλης, Δ., Μηλιώνης, Χ., Μπαλάσκας, Κ., Παγανός, Γ., Παπακώστας, Γ. (2010), *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α΄ τεύχος*. Αθήνα, ΟΕΔΒ, σ. 197-199
- Καγιαλής, Π., Ντουλιά, Χρ., Μέντη, Θ. (2009), *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Γ΄ Γυμνασίου*. Αθήνα, ΟΕΔΒ, σ. 46-49, 173-176
- Κατσίκη-Γκίβαλου, Ά., Καλογήρου, Τζ., Παπαδάτος, Γ. Σ., Πρωτονοταρίου, Στ., Πυλαρινός, Θ. (2009), *Με Λογισμό, και μ' όνειρο, Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων, Ε΄ & ΣΤ΄ Δημοτικού*. Αθήνα, ΟΕΔΒ, σ. 202-205

Σύντομο βιογραφικό σημείωμα.

Βασίλης Συμεωνίδης, φιλόλογος, μεταπτυχιακός τίτλος Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ. Ενδιαφέροντα γλωσσολογικά και διδασκαλίας της γλώσσας, ιστορίας της εκπαίδευσης και εκπαιδευτικής ιδεολογίας. Ζει και εργάζεται στη Δράμα: Κατακουζηνού 13, τκ 66100. Τηλ. 2521034768 και 6973963928. E-mail simeonidis22@yahoo.gr